

## SHIMOLI-G'ARBIY BAQTRIYANING KUSHON DAVRI SHAHARSOZLIGI

Annayev Tuxtash Jo'rayevich,

*Termiz davlat universiteti arxeologiya kafedrasi dotsenti**yahoo.com: annaev\_tuhtash@yahoo.com*

Qurbonov Islom Sharofiddin o'g'li,

*Termiz davlat universiteti arxeologiya mutaxassisligi magistranti**e-mail: qurbonovislom104@gmail.com*

Xoliyrov Toshturdi Ramazon o'g'li,

*Termiz davlat universiteti arxeologiya mutaxassisligi magistranti**e-mail: xoliyrovtoshturdi2001@gmail.com**https://orcid.org/0009-0008-6730-2771*

UDK: 94(575.1)

**Annotasiya:** Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning qadimgi shahar madaniyati vatanimiz shaharlari tarixining uzviy qismidir. Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning shahar madaniyatini o'rganish 1936-1938-yillarda arxeolog M.Ye.Masson boshchiligida faoliyat ko'rsatgan Termiz arxeologik ekspeditsiyasi faoliyati bilan boshlanadi. Tadqiqotlar ko'lamini kengaya bordi va arxeologik tadqiqotlar natijasi asosida Baqtriyaning qadimgi davr shaharsozligi va shahar madaniyatiga oid muhim asarlar yaratildi. Mazkur maqolada asosan Shimoli-g'arbiy Baqtriya hududida joylashgan Eski Termiz, Zartepa, Dalvarzintepa yodgorliklarining shaharsozligi haqida ma'lumot beriladi.

**Kalit so'zlar:** Kushon, Baqtriya, Ayritom, Dalvarzintepa, Qoratepa, Eski Termiz, Zartepa, Fayoztepa, Tarmita, Xo'ja Gulsiyar, Bodhisattva, Stupa, Buddizm.

**Аннотация:** Древняя городская культура северо-западной Бактрии является неотъемлемой частью истории городов нашей страны. Изучение городской культуры Северо-Западной Бактрии начинается с деятельности Термезской археологической экспедиции, которой руководил археолог М. Е. Массон в 1936-1938 гг. Расширился объем исследований, и на основе результатов археологических исследований созданы важные труды по древнему градостроительству и городской культуре Бактрии. В данной статье представлены сведения о градостроительном планировании памятников Старого

Термеза, Зартепы и Далварзинтепы, расположенных преимущественно в Северо-Западной Бактрии.

**Ключевые слова:** Кушан, Бактрия, Айритом, Далварзинтепа, Каратепа, Старый Термез, Зартепа, Фаязтепа, Тармита, Ходжа Гульсияр, Бодхисаттва, Ступа, Буддизм.

**Annotation:** The ancient urban culture of Northwestern Bactria is an integral part of the history of the cities of our homeland. The study of the urban culture of Northwestern Bactria begins with the activities of the Termez archaeological expedition, which operated in 1936-1938 under the leadership of archaeologist M.Ye. Masson. The scope of research expanded, and important works on the urban planning and urban culture of ancient Bactria were created based on the results of archaeological research. This article provides information mainly on the urban planning of the monuments of Old Termez, Zartepa, Dalvarzintepa, located in the territory of Northwestern Bactria.

**Keywords:** Kushan, Bactria, Ayritom, Dalvarzintepa, Karatepa, Saryy Termez, Zartepa, Fayoztepa, Tarmita, Khodja Gulsiyar, Bodhisattva, Stupa, Buddhism.

**KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION).** Kushon podsholigi Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning qadimgi davr shahar madaniyatining ravnaq topgan davridir. Bu davr shaharlarining ichki tuzilishi Eski Termiz, Dalvarzintepa, Zartepa, Hayitobodtepa, Jondavlattepa, Kampirtepa yodgorliklarida keng ko'lamda amalga

oshirilgan arxeologik tadqiqotlar tufayli ma'lum. Kushon davri Baqtriyaning Janubiy Tojikiston va Shimoliy Afg'oniston qismidagi shaharlar to'g'risida ma'lumotlar Tepasishoh[5] va Dilbarchin[6] yodgorliklarida amalga oshirilgan tadqiqotlar tufayli ma'lum darajada o'z yechimini topgan.

**ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).** Ushbu maqolada berilgan ma'lumotlar L.I.Albaum, G.A.Pugachenkova, B.A.Litvinskiy, V.A.Sedov, E.V.Rtveladze, T.J.Annayev, Sh.B.Shaydullayev, T.Nafasov, Sh.R.Pidayev, Z.Choriyev, B.Murtazoyev, J.Annayevlar va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlari natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlar tahlil qilindi.

**MUHOXAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).** Kushon podsholigi davrida Tarmita-Termiz ravnaq topgan, maydoni 350 gektardan oshgan. Biroq kushonlar davridagi Baqtriyaning ayrim shaharlaridan farqli, unda shahar ichki tuzilishi tarqoqroq olib borildi. Ichki shahar hududida, Duniyotepa o'rnida hamda o'rta asrlar shahristonining ayrim qismlarida imorat zich qurilganligi qayd etilgan. Shaharning boshqa joylarida uylar bog'-rog'lar hamda ekinzorlar orasida alohida qo'rg'on-chorbog' tarzida joylashgan. Ichki shahar jadal obod bo'la borgan. Bu yerda Kushonlar davri madaniy qatlami qalinligi 5 metrga boradi. Shaharda ulkan qurilish ishlari olib borilgan, maydoni 10 gektar bo'lgan ichki shahar atrofi, shu jumladan daryo tomondan ham, mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan. Bandargoh ya'ni port qism ham shu yerda bo'lib, u daryo bo'ylab ko'tarilgan devor bilan muhofaza qilinardi. Janubi-sharqiy qismda shaharni bandargoh bilan bog'lovchi maxsus nishab yo'l bo'lib, u sharq va g'arb tomondan yarim dumaloq burjlar bilan mustahkamlangan mudofaa devori bilan himoyalangan edi. Shaharga olib kiradigan asosiy yo'l janubi-g'arbiy burchakda joylashgan edi. Bu davrda shaharda ko'plab mahobatli imoratlar qurilgan[8].

Tarmita – Termizning Kushon podsholigi davri imoratlarining qurilishi va bezatilishida

qo'llanilgan toshtaroshlik namunalari Termizdan 30 kilometr Oks-Amudaryo bo'ylab joylashgan Xoja Gulsuyar mavzeidan qazib olingan. Kushon podsholigi davriga oid Xoja Gulsuyar yoki Burgutlar tepaligi yodgorligi esa, bu davrda oqtoshni qayta ishlaydigan ustaxona vazifasini o'tagan. Xoja Gulsuyar yoki "Burgutlar makoni" deb nomlangan bu ustaxonalarda yasalgan tosh mahsulotlari qayiqlarda Oks-Amudaryo orqali Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning turli qismlariga yetkazilgan[1].

Kushonlar davrida Tarmita-Termiz buddaviylik dinining yirik markaziga aylandi. Bu davrda shahar atrofi bo'ylab buddaviylik inshootlari qad rostlaydi. Buyuk Kushon podshosi Kanishka davrida (milodiy II asrning birinchi yarmi) Termiz zimmasiga mafkuraviy vazifa ham yuklanib, u necha yuz yillar davomida buddaviylikning O'rta Osiyoda markazi bo'lib qoldi. Bu yerdan "Temir darvoza" orqali shimolga, So'g'diyonaga, Oks vodiysi orqali shimoliy-g'arbga, Marg'iyonaga hamda Pomir va Oloy tog'lari orqali shimoli-sharqqa, Sharqiy Turkistonga borgan da'vatchilar Budda ta'limotni mazkur viloyatlarga, shuningdek Xitoy va Tibetga yoydilar[10].

Tarmita-Termizning buddaviylikka oid moddiy madaniyat namunalari 1928 yilda Sharq muzeyi (Moskva)ning B. Denike rahbarligidagi ekspeditsiyasi davridayoq ma'lum bo'la boshlagan. 1928 va 1938 yillarda Eski Termizning Qoratepa buddaviylik inshooti shu tarzda fanda ma'lum bo'ldi. 1961 yildan 1990 yillar boshlariga qadar Eski Termizning Qoratepa buddaviylik inshootlari majmuida B. Ya. Staviskiy rahbarligida qo'shma arxeologik guruh izlanishlar olib bordi. 1969-1976 yillar oralig'ida Eski Termizning yana bir buddaviylik inshooti Fayoztepa arxeolog L. I. Albaum tomonidan o'rganildi. 2004-2006 yillar davomida Fayoztepada amalga oshirilgan qisman ta'mirlash va obidani saqlab qolish ishlari doirasida bu buddaviylik monastiri to'liq qazib ochildi[11].

Kushon davri Tarmita-Termizning shimoli-g'arbiy va shimoliy tarafida Qoratepa va Fayoztepa o'rnidagi buddaviy

monastirlarini qurilishi keng miqyosda olib borilgan. Qoratepadan topilgan muhim topilmalardan biri stupa hisoblanadi. Stupa esa buddaviylik dini tarqalgan barcha mamlakatlarda uchraydi. Stupalar esa bir xil uslubda qurilgan bo'lib to'rtburchak shaklida bo'lgan. Qoratepa xonalarining devorlari diniy rasmlar bilan bezatilgan. Buddaning o'zining tasviri ham uchraydi. Qoratepa buddaviylik ibodatxonasi g'orsimon shaklida bo'lib, Hindiston, Pokiston, Afg'onistonda joylashgan buddaviylik ibodatxonalari kabi yer ostiga qurilgan. Fayoztepa monastiri Eski Termiz yodgorligining shimoli-g'arbiy qismida, Qoratepa buddaviylik monastiridan chamasini 1 km masofa uzoqlikda joylashgan[3].

Amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar natijasiga ko'ra, Fayoztepa yodgorligining umumiy tarhi shimoli-g'arbdan janubi-sharqiy tomonga yo'nalgan to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, eni 34 va uzunligi esa 117 metrni tashkil etgan. Majmua 3 ta asosiy ya'ni markaziy, monastir va xo'jalik qismlaridan tashkil topgan. L.I. Albaumga ko'ra, yodgorlikning asosiy qismi stupa hisoblanib, u boshqa monastirlardan farqli ravishda hovli markazida emas, balki alohida joylashgan. Stupaga esa o'z navbatida g'isht va oqtoşdan barpo etilgan yo'lak orqali chiqilgan[4].

Mazkur buddaviylik stupasi 1968-yilda Fayoztepa yodgorligining sharqiy qismida amalga oshirilgan tozalash ishlari natijasida aniqlangan Uni o'rab turgan g'isht namunalari esa keyingi davrga oid stupa qoldiqlari sifatida qayd etilgan. Yodgorlikning markaziy qismida ibodatxona ham joylashgan[3].

Shimoli – g'arbiy Baqtriyaning Kushon podsholigi davri shaharlari sirasiga Zartepa (Angor vohasi) ham kiradi. Zartepa Kushon podsholigi davrida markaziy shahar hisoblanib, miloddan avvalgi I asrda asos solingan va milodiy VI asrgacha mavjud bo'lgan. Kushon podsholigi davrida bu shaharning qanday nomlanganligi haqida ma'lumot mavjud emas. Taniqli toponomist olim T.Nafasov Zartepa toponimi haqida to'xtalib o'tadi. Zartepa- Jarqo'rg'on t., Angor t. q-q; Termiz y., tepa Toj. Zard (sariq sarg'ish) yoki sar (bosh, yuqori, baland) +

tepa — sariq tepa, oq tuproqli balandlik, baland tepa. Bu — xalq izohi. Zartepalar sun'iy tepa, qadimiy qo'rg'on xarobasi. Hisor (qo'rg'on) so'zining o'zgargani — zar < sar < isor < hisor + tepa — qo'rg'onli tepa [7].

Zartepa Angor markazidan 4 km janubda Toshkent-Termiz avtomobil yo'lidan 1 km janubi-g'arbiy tomonda joylashgan. Tomonlari 400x400 m to'g'ri to'rtburchak shaklida. Shahar ichki qismi qadimgi mahallalar va inshootlar o'rnini hisoblangan tepaliklardan tarkib topgan. Shaharning shimoli-sharqiy burchagida to'g'ri to'rtburchak shaklida (120x120) asosiy shahar qismidan mudofaa devori bilan ajratib qo'yilgan arki a'lo joylashgan. Arki a'lo darvozasi uning shimoli-g'arbiy tarafidagi mudofaa devorida o'rnatilgan, shaharning janubiy-sharqiy burchagida tomonlari 60x60 m teng aynan arki a'loga o'xshash qism joylashgan. Ayni shu qismning janubiy-sharqiy va arki a'loning shimoli-sharqiy burchaklarida shahar darvozalari joylashgan. Shuningdek, arki a'loning shimoli-g'arbiy, ichki shaharning janubi-g'arbiy va g'arbiy taraflarida yana uchta darvoza o'rnatilgan bo'lgan. Shunday qilib shaharga besh darvoza orqali kirilgan. Yodgorlik ilk bora 1949-yilda arxeolog L.I.Albaum tomonidan aniqlangan. Keyinchalik 1972-1980-yillarda O'zFA Yahyo G'ulomov nomidagi Arxeologiya institutining xodimlari T.Annayev, Sh.Pidayev, K.Sobirov, K.Abdullayev va Sankt-Peterburgdagi Rossiya Fanlar Akademiyasi Moddiy madaniyat instituti guruhi bilan hamkorlikda qazuv ishlari olib borganlar. Umumiy maydoni 17 gektarga teng, shahar to'g'ri to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, ikki qismdan, ichki shahar va arki a'lodan iborat bo'lgan. Maydoni 15 gektarni tashkil etgan asosiy shahar qism har tomondan burjlar bilan mustahkamlangan mudofaa devor bilan o'rab olingan. O'z navbatida mudofaa devori va burjlarda shahar himoyasini kuchaytirish maqsadida shinaklar qurilgan. Darvozalarga tutash markaziy ko'chalar va ularga bog'langan yo'laklar shahar mahallalari va inshootlarini bir-biri bilan uzviy bog'lab turgan. Shahar mudofaa istehkomlari, ma'muriy va turarjoy binolari,

asosan, paxsa va to'g'ri to'rtburchak shaklidagi tomonlari 32x32; 33;33, qalinligi 10-12 sm ga teng xom g'ishtlardan qurilgan. Ma'muriy binolar, zodagonlar qabul xonalari oqtooshdan yasalgan tagkursilarga o'rnatilgan yog'och ustunlik ko'rinishda bo'lgan. Qabulxona zallari, marosim xonalari somonli loysuvoq ustidan qalin ganchga bo'yalgan. O'z navbatida hashamatli inshootlar pollari ham ganch qatlam bilan qoplangan. Zartepa Kushon podsholigi davrida shahar ahlining turar joylarini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Zartepada har bir o'rtahol shaharlik turar joyi 10-12 xonadan, shaharlik zodagonlar xonadoni 20 dan ortiq turli hajmdagi binolardan iborat bo'lgan. Zartepada mahallarni tashkil etgan xonadonlar va boshqa turdagi binolar zich joylashgan bo'lsa-da, shaharning har qaysi qismi o'zaro bir biri bilan markaziy ko'chalarga tutash yo'lakchalar yordamida bog'langan bo'lgan[2].

Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning Eski Termiz yoki Kushon davri Tarmita-Termizdan so'ng, eng yirik shahri Dalvarzintepa hisoblangan. Qadimiy shahar — Dalvarzintepa Sho'rchi tumanida Termiz-Dushanbe yo'li yoqalab joylashgan bo'lib, asosiy shahar qismi jami 33 gektar yerni egallagan. Shahar ikki qismdan: qudratli mudofaa devori bilan o'rab olingan shoh saroyi-qal'a va shaharning o'zidan iborat. Shahar mudofaaning istehkomli tizimiga ega bo'lib, bu yerda aslzodalar, hunarmandlar, kulollar, savdogarlar va ruhoniylar istiqomat qilishgan.

Dalvarzintepa yodgorligini muntazam o'rganish 1967-yilda arxeolog G.A.Pugachenkova ilmiy rahbarligida San'atshunoslik institutining O'zbekiston San'atshunoslik ekspeditsiyasi tomonidan boshlangan. Dalvarzintepada 200 metr devor qoldiqlari topilib, uning eni 4,6 m, balandligi 2,5 m keladi. Dalvarzintepa atrofida devor bilan o'ralgan ark xarobasi bo'lib, ark devorining uzunligi 130 m ga, balandligi esa 2,5 m ga tengdir. Dalvarzintepaning sharqiy qismida hatto 80 m masofada eni 4 metrlik tosh yo'l kovlab ochildigan. Bulardan tashqari, bu yerda bir necha to'rt burchakli paxsa devorli uylar topildi. Dalvarzintepada topilgan

900 ga yaqin tosh o'roq, jez o'roq, yorg'ichoq, don uchun kovlangan o'ra hamda kuyib ko'mirga aylangan arpa, bug'doy, tariq, so'li donlari va boshqa ashyolar qadimgi dalvarzinliklar asosan dehqonchilik bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi[8].

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shahar xarobalari katta maydonni egallagan, uning atrofida qudratli mudofaa devorlari qad ko'targan. Devorning to'rtta joyidagi kesimlar uning qalinligi goho 10 metrgacha borishini ko'rsatadi. Devorlar poyida qazilgan xandak qadimda suvga to'ldirilgan, bu esa aholi uchun yana bir mudofaa vositasi edi. Shahar hududida uni bir qancha mahallalarga ajratgan shohko'chalar, shuningdek tor ko'chalar bo'lgan. Kengligi 12 metrgacha yaqin shohko'chalardan biri badavlat fuqarolarning uylaridan ikkitasi(DT-5 va 6)ga borib taqalgan. 1972-yil ekspeditsiya shu uylarning birida vazni 36 kg chamasi keladigan xazina topiladi. Badavlat fuqarolarning mahallasidan tashqari shaharda, arkga(qo'rg'on) yaqin yerda hunarmandlar va kulollarning mahallalari joylashgan. Shu yerda ko'p xonali uy, kulolchilik buyumlarini quritish maydonchasi va 11 ta xumdon ochildi. Qadimgi sharobchilar yashab, ishlagan uylar va musallasxonalar shaharning qarshi tomonida joylashgan. Dalvarzintepaning shimoli-g'arbiy qismida Kushon ma'budalaridan biriga bag'ishlangan ibodatxona topilgan. Shahar devori tashqarisida esa budda ibodatxonasi va aslzodalar dafn etilgan dahma-naus ochildigan.

Dalvarzintepaning shahar tashqarisida I asrda tiklangan Budda ibodatxonasi, shahristonidan Buddaning boshi, Bodxisatvaning mahorat bilan ishlangan mahobatli haykali, fil suyagidan tayyorlangan shaxmatning ikki donasi topildi. Buddaning boshi loy va gipsdan yasalgan bo'lib, balandligi 39 sm, eni 25 sm keladi. Bodxisatvaning (o'sha davrga oid) haykali ham loy vagipsdan yasalib, rang bilan bo'yalgan. Uning balandligi 2 metr 18 sm, eni 89 sm. U bir paytlar Budda butxonasida turgan haykallar guruhidan biridir. Bu ko'hna topilmalar boshqa yodgorliklar bilan birgalikda 1988-yili Yaponiyaning Nara



shahridagi «Ipak yo‘li Naraga boradi» deb nomlangan xalqaro ko‘rgazmada namoyish etilgan edi. 1995-yili esa ular Parijdagi muhtasham «Grand-Pales» («Katga saroy»)ning nodir galereyasida muvaffaqiyat bilan namoyish etildi[9].

Dalvarzintepa shahristonini dastlab qadimshunos L.I.Albaum 1949-yili ko‘zdan kechirgan, 1960-1961-yillarda esa topografik tarixini chizib, dastlabki qazishma olib boradi. 1962-yili bahorida Hamza nomidagi San‘atshunoslik institutining O‘zbekiston san‘atshunoslik ekspeditsiyasi a‘zolari B.A.Turg‘unov bilan D.N.Sidorova Dalvarzintepaning qadimiy qismi yoshini aniqlash maqsadida shahristonning markaziy qo‘rg‘onida stratigrafik quduq qazishgan. 1967-yil mart oyida esa shahristonda keng ko‘lamdagi muhim tadqiqot ishlari olib borgan.

Dalvarzintepa Kushon Baqtriyasining Tarmita-Termiz, Dilbarchin, Jig‘atepa, Zartepa, qolaversa Baqtra, Bag‘rom kabi hunarmandchilikning turli sohaları rivojlangan shaharlar toifasiga kirgan. Shaharda hunarmandchilikning ommaviy turlaridan biri kulolchilikning taraqqiyotidan shaharning janubi-g‘arbiy tarafida qazib ochilgan 11 ta sopol idishlarni pishirishga mo‘ljallangan xumdonlarning topilishi juda muhimdir. Shunday qilib, Shimoli-g‘arbiy Baqtriyaning Kushon davri shaharlari o‘ziga xos qurilish uslubiga, me‘morchiligiga, hunarmandchiligiga, badiiy san‘ati va moddiy madaniyatiga ega bo‘lib, Kushon davlatida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan.

**XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).** Shimoli – g‘arbiy Baqtriyaning qadimgi shahar madaniyati Vatanimiz shaharlari tarixining uzviy qismidir. Shimoli-g‘arbiy Baqtriyaning shahar madaniyatini o‘rganish 1936-1938 yillarda faoliyat ko‘rsatgan Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasi(TAKE) faoliyati bilan boshlanadi. Shundan boshlab Shimoli–g‘arbiy Baqtriyaning qadimgi va o‘rta asrlar davri shahar madaniyati bosqichma-bosqich o‘rganilishda davom etdi, tadqiqotlar ko‘lami kengaya bordi va arxeologik tadqiqotlar natijalari asosida Baqtriyaning qadimgi davr shaharsozligi va shahar madaniyatiga oid muhim asarlar yaratildi. Mustaqillik yillaridan boshlab ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida bo‘lgani kabi arxeologiya shu jumladan qadimgi shahar madaniyatini o‘rganish masalalari tubdan o‘zgardi. Shaharsozlik va shahar madaniyati avvalambor ilk davlatchilik ko‘rinishining namunasi sifatida e‘tirof etildi. Shuningdek qadimgi shaharlarni o‘rganish davomida uning tarkibida qazib ochilgan inshootlar, san‘at va hunarmandchilik namunalari saqlash, ta‘mirlash, muzeylarda namoyish qilish muhim masala sifatida shakllandi. Bu borada Shimoli – g‘arbiy Baqtriya (Surxon vohasi) qadimgi davr shaharlarini o‘rganish, ayniqsa Eski Termiz misolida e‘tiborga loyiq ishlar amalga oshirildi. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki shahar madaniyatini o‘rganish o‘rganilayotgan hudud tarixini xolisona ochib berishga xizmat qiladi.

#### ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Аннаев Т, Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти. Т., 1997. С.44.
2. Аннаев Т. I ва б. Агор археологик ёдгорликлари. “Voris-nashriyoti”. Т.,2014. С. 35-40.
3. Альбаум Л. И. Раскопки буддийского комплекса Фаязтепа (по материалам 1968–1972 гг.) // Древняя Бактрия. – Л., Наука, 1974. С. 54-55.
4. Альбаум Л. И. О толковании каратепинских комплексов (в свете раскопок Фаязтепе) // Буддийские памятники Кара-тепе в Старом Термезе. – М.: Наука, 1982. – С. 57;
5. Кругликова И. Т., Дильберджин. Материалы археологической карты Афганистана. Выпуск 2. М., Наука, 1974.
6. Литвинский Б. А., Седов В. А. Тепаи Шах. М., Наука. Стр. 20-22.

7. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. “Ўқитувчи” нашриёти. Т., 1988. С. 81-82.
8. Пидаев Ш. Р. Сирли Кушонлар салтанати. “Фан” нашриёти. Т., 1990. – С. 17-18.
9. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Далварзинтепа-кушанский город в юге Узбекистана.-Т. 1978. – С. 39.
10. Ртвеладзе Э. В. Термиз ва унинг Ўрта Осиёдаги аҳамияти // Термиз буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар. Т., “Шарк”, 2001. С. 10.
11. Чориев З, Аннаев Т, Муртозоев Б, Аннаев Ж. Ал-Ҳаким ат Термизий. Т., “Янги аср авлоди”, 2008. – С. 12-13.